Әдәбијјат ГӘЗЕТИ

13 август
1993-чү ил.
№ 32 (2883)

Тәбрик едирик!

К. ТАЛЫБЗАДӘ—70

ТӘДГИГАТ ФИКРИНИН КЕНИШЛИЈИ

Академик Камал Талыбзадә илк тәдгигатларыны јазмаг үчүн материал топладыгы, һазырлыг ишин көрдүјү илләрдә әдәбијјатшүнаслыгын онун билаваситә мараг көстәрдији мөвзулар вә проблемләрлә әлагәдар артыг мүәјјән тәчрүбәси вә ән'әнәси вар иди. Һәм дә бу тәчрүбәләрин зәиф вә гүсурлу тәрәфләри дә чох иди. Лакин буна бахмајараг мүһарибәдән сонра бу тәчрүбәни вә ән'әнәни инкишаф етдирмәк, даһа да дәринләшдирмәк дә вачиб бир мәсәлә олараг гаршыда дурурду. К. Талыбзадә бир әдәбијјатшүнас кими она көрә тез формалашды ки, о бу вәзифәни бир гәдәр тез баша дүшдү вә бүтүн тәдгигат гүввәсини бунлара доғру јөнәлтди, илк китаблары үзәриндә ишә башларкән гаршысына әдәбијјатшүнаслыгын перспективли вәзифәләрини гојду.

Һәр бир әдәбијјатшүнас кими Камал Талыбзадәнин дә тәдгигатчылыг вәрдишләри вә көрүшләри, елми-нәзәри имканлары вә билији конкрет әдәби-мә'нәви вә сијаси-мәфкурәви мүһитдә формалашмышдыр. Инди бизә бу мүһитин, бу дөврүн кизли механизми тамамилә ајдындыр, онун нечә чәтин, мүрәккәб, ваһимәли бир мүһит олдугу, елм үчүн, фикир үчүн гапалы шәраит олдугу мә'лумдур. Бу барәдә К. Талыбзадә дә сон јазыларында данышмышдыр. Икичилдлик «Сечилмиш әсәрләри»нә јаздыгы мүәллиф ән сөзүндә гејд етмишдир ки, дөвр «бизим нәслә нә тәһсилини ади гајдада давам етдирмәјә, нә дә бир милләтин өвладлары кими өз шүуру, өз мәнлији, өз мүнасибәтләри илә јашамаға, јетишмәјә имкан верди». Бәли, бу белә олмушдур вә бу сөзләри инди охумаг чох агырдыр, ачы бир һәгигәти јенидән јашамагдыр. Лакин буна бахмајараг инсанлар бүтүн шәраитләрдә јашаја билдикләри, чыхыш јолу ахтарыб тапа билдикләри кими, бу илләрдә дә ишләјир, тәдгигат апарыр, мә'нәви-сијаси тәзјиг вә јасаглар алтында чанлы вә сағлам фикир үчүн јол ачырдылар. К. Талыбзадә дә белә бир шәраитдә өз тәдгигат истигамәтини вә марагыны тә'јин едир: о, XX әср әдәбијјатынын тарихи вә нәзәри мәсәләләри илә мәшғул олмаға башлајыр. Һәм дә бунунла јанашы, бу мәсәләләри вә мөвзулары дар миғјасда јох, мүмкүн гәдәр милли әдәбијјатын елми тарихини јаратмаг кими, мөһтәшәм бир вәзифәләр илә әлагәләндирир.

К. Талыбзадә биринчи монографијасыны XX әср Азәрбајчан поезијасынын көркәмли классики, романтизм әдәбијјатынын баниләриндән бири Аббас Сәһһәтә һәср етди. Әдәбијјатшүнаслыгда бу шаир һаггында мүәјјән тәсәввүр олса да, елми гәнаәтләрә тәсадүф едилсә дә кәнч тәдгигатчы монографијада бу тәсәввүр вә гәнаәтләрлә кифајәтләнә билмәзди; чүнки бу, тәсәввүр вә гәнаәтләр шаирин әдәби-поетик ирсинин әсаслы тәдгигатындан јаранмышды. Буна көрә мүәллифин гаршысында шаирин әсәрләрини топламаг, шаирин ирси үзәриндә мүәјјән мәтншүнаслыг иши апармаг вә нәшрә һазырламаг вәзифәси дә дурурду. К. Талыбзадә бу иши көрүрдү вә чох чәкмәди ки, А. Сәһһәтин әсәрләрини нәшр етди. Көрдүјү һазырлыг иши А. Сәһһәт һаггында монографијанын нисбәтән әһатәли вә мүндәричәли чыхмасыны тә'мин етди. Биз бу әсәрин икинчи бир әһәмијјәтини дә мүтләг гејд етмәлијик. О да будур ки, Ә. Мирәһмәдовун М. Һади вә А. Шаиг, К. Талыбзадәнин исә А. Сәһһәт һаггында монографијаларынын јазылдыглары дөврдә әдәбијјат тарихиндә романтизмин јери вә мөвгеји барәдә елми фикир һәлә дурулмамышды, бу мәсәләдә ајдынлыг јох иди, әксинә бир чох һалларда, хүсусилә мүһарибәдән сонра чыхмыш рәсми гәрарларын тә'сири илә, романтизмин үзәриндә онун буржуа бәдии һадисәси олмасы мөһрү һәлә дә мөһкәм шәкилдә галырды. Романтизми әдәбијјат тарихинин мүтәрәгги һадисәси сајмаг чәтинликләрлә үзләширди; буна тәшәббүс едәнләр еһтијатла фикир вә мүлаһизә сөјләјирдиләр. Әдәбијјатшүнаслыгы исә бу бәладан хилас етмәк, романтизмин һәгиги тарихи гијмәтини вермәк лазым иди. Әкәр әдәбијјатшүнаслыг бу вәзифәни көрмәсә иди, үч чилдлик әдәбијјат тарихинин јаранмасына чидди бир еһтијач јох иди. Көрүнүр, о илләрин әдәбијјатшүнаслары буну һисс етмәмиш дејилдиләр вә 50-чи илләрдә бир нечә романтик шаир һаггында әсәрләрин јазылмасы, нәһајәт, бир гәдәр сонра Һ. Чавид һаггында мәгалә вә тәдгигатларын мејдана чыхмасы мәһз бу тәдгигат фәһминин нәтичәси олмушдур. О да мүмкүндүр ки, 50-чи илләрин әдәбијјатшүнаслыгы бу јолу бир о гәдәр дә шүурлу сурәтдә сечмәмишдир. Чүнки һәтта адыны чәкдијимиз әсәрләрдә дә, о чүмләдән К. Талыбзадәнин монографијасында романтизмә догматик мүнасибәтин мүәјјән үнсүрләрини көрмәк олурду. Анчаг бу чәһәтләр монографијанын әһәмијјәтини гәтијјән азалда билмәзди. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, о, әввәлән, А. Сәһһәт кими бир шаирин јарадычылыгыны һәртәрәфли дөврлә, әдәби просеслә гырылмаз әлагәдә тәгдим етмәк јөнүндә јазылмыш бир тәдгигат иди; икинчиси, бурада дөврүн романтик әдәбијјатына, романтик поетикасына мүнасибәти јениләшдирмәјә тәшәббүс дујулурду. Сонрадан (31 ил кечәндән сонра!) К. Талыбзадә бу монографијанын сечилмиш әсәрләринин икичилдлијә салмышдыр вә бурада көстәрмишдир ки, әсәри јенидән әсаслы шәкилдә ишләјәркән онун биринчи нәшринин бир чох тәһлилләрини, фикир вә мүлаһизәләрини сахламышдыр. Белә һесаб едирик ки, бу тамамилә дүзкүн һәрәкәтдир вә бунунла әлагәдар олараг буну да гејд етмәлијик ки, әдәбијјатшүнаслыгымызын 50-чи илләрдән сонракы тарихиндә бу әсәрин хүсуси јери вардыр. Әсәрин сонракы нәшрләриндә мүәллиф она јени әлавәләр етмәклә, хүсусилә шаирин шәхсијјәтини ајрыча һалда тәһлилә чәлб етмәклә монографијанын гејд етдијимиз мәзијјәтләрини әһәмијјәтли дәрәчәдә гүввәтләндирә билмишдир. Һәлә илк монографија үзәриндә ишләдији дөврдә К. Талыбзадә мүәјјән мә'нада XX әсрин башланғыч дөврү әдәбијјатынын тәдгигатчысы кими ихтисаслашырды. Белә ки, чох чәкмир, онун Горки вә Азәрбајчан әдәбијјаты мөвзусунда елми мәгаләләри мәтбуатда дәрч олунур; бунларын ардынча исә бу мөвзуда монографија чапдан чыхыр. (1959; рус дилиндә 1970). К. Талыбзадәнин бу проблемә мүрачиәти һәлә биринчи монографијасында өзүнү һисс етдирирди. Белә ки, бу монографијада әдәбијјатларын әлагәси хүсуси олараг гојулур вә изаһ едилирди. XX әср мәтбуатыны өјрәнмәклә, чохлу архив материаллары вә сәнәдләри мејдана чыхармагла К. Талыбзадә «Горки вә Азәрбајчан» мөвзусунун — бир вахт әдәбијјатшүнаслыгын чох бөјүк вә чидди әһәмијјәт вердији бу мөвзуну әсаслы шәкилдә ишләјирди, онун әсас хәтләрини вә тәрәфләрини мејдана чыхарырды вә бунунла јанашы әсрин әввәлиндә Азәрбајчан әдәбијјатында, әдәби фикриндә баш верән идеја чәрәјанларыны, кејфијјәт дәјишмәләрини өн плана чәкирди.

Бир әдәбијјатшүнас кими К. Талыбзадәнин һәјата кечирдији чохчәһәтли тәдгигат вәзифәләри сырасында, һеч шүбһәсиз, онун милли тәнгидин тарихини јаратмаг саһәсиндәки хидмәтләри, бу истигамәтдә апардыгы узунииллик тәдгигатлары хүсуси вә ајрыча гејд олунмалыдыр. О, мүасир әдәбијјат елмимиздә Азәрбајчан әдәби тәнгидинин тарихини јазмыш вә бу мөвзуда фундаментал тәдгигат нәшр етмиш биринчи мүәллифдир. Әввәлчә бу мөвзуда докторлуг диссертасијасы мүдафиә едән (1965) мүәллифин проблемә аид хејли мәгаләси чыхмышды. 1966-чы илдә исә республика Елмләр Академијасынын нәшријјаты тәрәфиндән «XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди» китабы чапдан бурахылмышдыр. К. Талыбзадә сонракы илләрдә дә әдәби тәнгидин тарихи вә нәзәријјәси илә мәшғул олмушдур. Һәтта бир мүддәт ишләдији институтда онун рәһбәрлији алтында әдәби тәнгидин тарихи вә нәзәријјәси шө'бәси јарадылмышдыр. Ејни заманда о, бу мөвзуну мәгаләләриндә, ајры-ајры тәдгигатларында давам етдирмишдир. Онун «Тәнгидимиз һаггында гејдләр» мәгаләләр мәчмуәси (1967) бүтөвлүкдә мүасир тәнгидин вәзијјәтинә вә проблемләринә һәср олунмуш мәгаләләрдән ибарәтдир. «Әдәби ирс вә варисләр» (1974), «Сәнәткарын шәхсијјәти» (1978), «Тәнгид вә тәнгидчиләр» (1989) китабларында, мәгаләләр топлуларында әдәби тәнгидин тарихи вә нәзәријјәсинин мүһүм јерләрдән бирини тутдугуну демәк олар. Нәһајәт, 1966-чы илдә нәшр олунмуш китабыны әсаслы шәкилдә ишләјәрәк, ону јени материалларла даһа дә зәнкинләшдирәрәк, структурунда вә нәзәри тәснифатында зәрури дәјишикликләр апарараг «Азәрбајчан әдәби тәнгидинин тарихи (1900—1920)» ады илә тәкрар чап етмишдир вә бу китаб Республика Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Сон мәгаләләриндә дә (мәсәлән, Әһмәд бәј Агајев һагда) К. Талыбзадәнин бу мөвзудан һәлә ајрылмадыгыны, әксинә онун үзәриндә јени бир гүввә илә дүшүндүјүнү, јени јоллар вә тәдгигат идејаларыны инадла ахтардыгыны көрүрүк.

Әдәби тәнгидин тарихини тәдгиг едәркән К. Талыбзадә бу тәнгидин әввәлчә XX әсрин башланғыч дөврүнү (1905—1917) тәдгигатынын әсас предметинә чевирирди. Буна көрә дә биринчи нәшрдә китаб «XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди» адланырды. Анчаг елә бу нәшриндә дә алим тәкчә XX әср әдәби тәнгидини јох, бу тәнгидин мәнбәләринә, гајнагларына, ән'әнәләринә, һансы формаларда милли әдәби фикирдә мөвчуд олмасы мәсәләсинә дә мүрачиәт етмиш олурду. Бурада гәдим вә орта әсрләрин әдәби көрүшләри, Азәрбајчан әдәбијјаты классикләринин өз бәдии әсәрләриндә сәнәт барәдә фикир вә консепсијалары, бу көрүшләрин формалары вә јоллары, XIX әсрдә исә тәнгидин өз заманәсинин естетик сәвијјәсиндә вә формасында мејдана чыхмасы, тәшәккүл тапмасы, М. Ф. Ахундовун бу просесдә јери вә мөвгеји кими мәсәләләр мүәллифин диггәт мәркәзиндә дурурду вә хүсуси гејд олуна биләр ки, бу һалда о, М. Ф. Ахундовун көрүшләриндә, фикирләриндә елә чәһәтләр, елә нәзәри үмумиләшдирмәләр ахтарыб тапырды ки, әввәлән, бунларын әсасында о, әдәбијјатда, бәдии фикирдә реализмин, реалистик бәдии тәфәккүрүн инкишафында вә дәринләшмәсиндә тәнгидин ролуну, тәнгиддә реализм естетикасынын мејдана чыхмасыны көстәрирди; икинчиси, јени дөвр професионал Азәрбајчан әдәби тәнгидинин мүасир әдәбијјатын, мүасир милли һәјатын вәзифәләри илә әлагәдар олараг, әдәбијјатын нәзәријјәјә, тәнгиди фикрә хүсуси вә күчлү еһтијачындан јарандыгыны, тәшәккүл тапдыгыны, буна көрә дә тәнгидин кәнардан дејил, милли фикрин һадисәси олараг әдәби инкишафа дахил олдугуну ајдынлашдырырды. К. Талыбзадә әсәрдә тәнгидин, хүсусилә, М. Ф. Ахундовдан сонракы мәрһәләси, башга сөзлә, XX әсрин әввәлләриндә јаранмыш тәнгидин үзәриндә әсаслы вә кениш дурараг, бу тәнгиди кениш, мүфәссәл вә системли шәкилдә тәһлил едирди, дахили нәзәри-мәфкурәви тәснифатыны верирди; ајрыча бир жанр кими тәнгидин инкишафында Ф. Көчәрлинин, Ә. Һүсејнзадәнин, Ә. Агајевин, А. Сурун вә башгаларынын ролуну мүәјјәнләшдирирди. Реалист тәнгидлә јанашы бу дөврдә хүсуси әдәби тәнгид чәрәјаны — романтик тәнгидин јаранмасыны елми чәһәтдән әсасландырмаг, бу тәнгидин идеја принсипләрини, естетик хассәсини тәһлил етмәк дә К. Талыбзадәнин тәдгигат хидмәтләриндәндир.

Беләликлә, һәр чүр әсасымыз вардыр ки, К. Талыбзадәнин әдәби тәнгид тарихинин вә нәзәријјәсинин көркәмли мүтәхәссисләриндән олдугуну, бу саһәдә өзүнүн диггәтәлајиг әсәрләри, бу әсәрләрдә әлдә етмиш олдугу елми нәтичәләри илә мүасир әдәбијјатшүнаслыгымызда хүсуси бир тәдгигат истигамәти јарада билдијини тәсдиг едәк. Һәм дә јалныз «Азәрбајчан әдәби тәнгидинин тарихи» әсәри јох, башга әсәрләри дә бу нәтичәјә кәлмәјә әсас верир. Хүсусилә бу тәдгигатлар, мәгаләләр ичәрисиндә мүәллифин јазычы тәнгиди, сәнәткарын тәнгиди көрүшләринә аид әсәрләри, мәгаләләри ајрыча гејд олунмалыдыр. Азәрбајчан әдәби тәнгидинин спесифик хүсусијјәтләриндән бири онун бир чох һалларда мәһз јазычы тәнгиди кими мејдана чыхмасыдыр. К. Талыбзадә тәнгидимизин бу хүсусијјәтини М. Ф. Ахундовун симасында чох јахшы вә дәриндән көстәрә билмишдир. Лакин бу, онун әсәрләриндә јеканә факт дејилдир. Онун јазычы тәнгидинә, јазычы көрүшләринә һәср олунмуш әсәрләри ичәрисиндә Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, М. Һади, А. Шаиг, А. Сәһһәт, С. Һүсејн кими көркәмли јазычылар, сәнәткарлар, мүасир әдәбијјатын исә С. Вурғун, М. Һүсејн, М. Ибраһимов, Мир Чәлал вә б. нүмајәндәләри вардыр. Сәнәткар, дүнјаны, инсаны тәсвир едәркән мүәјјән идеја-естетик принсипләрә, мүәјјән бәдии гәнаәтләрә әсасланыр. К. Талыбзадәнин бу мөвзуда јаздыгы мәгаләләринин фикрини, мәгзини белә бир садә һәгигәт тәшкил едир. Анчаг бу садә һәгигәти көстәрмәк үчүн мүәллиф чохлу материалы арашдырыр, сәнәткарын бәдии вә публисист аләминә, идеја аләминә нүфуз етмәли олур.

Мүасир тәнгидин үнванына «биздә тәнгид јохдур», «биздә тәнгид керидә галыр, тәнгид өлкүндүр» вә с. бу кими вахташыры мәтбуатда сәсләнән максималист һөкмләрин вә нәтичәләрин әсассыз олдугуну, бу чүр гәнаәтләрин тәнгидин реал вәзијјәтинә вә перспективләринә бәсит мүнасибәтдән доғдугуну көстәрир.

Академик К. Талыбзадәнин гырх илдән чох бир дөвр әрзиндәки әдәбијјатшүнаслыг фәалијјәтинин үмуми чизкиләри вә јолу әсасән бу дедикләримиздән ибарәтдир. Әлбәттә, биз сөз јох ки, бу фәалијјәти бүтүнлүклә әһатә едә билмәдик; өз гаршымыза да белә бир мәгсәд гојмамышдыг. Лакин елә бу гејдләрдән дә көрмәк чәтин олмасын кәрәк ки, Камал Талыбзадәнин тәнгиддә, әдәбијјат елминдә, тәдгигатда кечдији јол — чидди, миғјаслы, фундаментал тәдгигат јолудур, әдәбијјатшүнаслыгы јени идејаларла, консепсијаларла зәнкинләшдирмәк јолудур, әдәбијјатшүнаслыгын али вәзифәләринә хидмәт јолудур. Ону да әлавә етсәк ки, Камал Талыбзадә һәм дә бу мүддәт әрзиндә мө'тәбәр елм тәшкилатчысы олмушдур, милли әдәбијјатшүнаслыгын, милли филолокија мәктәбинин мәркәзи Әдәбијјат Институтунда ишләмишдир, бурада кичик елми ишчидән, аспирантдан академиклик сәвијјәсинә гәдәр јүксәлмишдир, бу институт онун јеканә иш вә фәалијјәт јери олмушдур, онун диварлары арасында әдәбијјатымызын чохчилдлик тарихләри јазылмыш вә Камал мүәллим бу ишин тәшкилиндә ән фәал алимләрдән бири олмушдур, ијирми ил институтда директор мүавини вәзифәсиндә чалышараг институтун чари вә перспектив тәдгигат вәзифәләрини, методоложи истигамәтләрини һазырламыш, јени чохчилдлик әдәбијјат тарихинин елми консепсијасыны, структуруну, һәлли вачиб вәзифәләрини елми коллективлә бирликдә мүәјјәнләшдирмиш, институтун потенсиал интеллектуал гүввәсини әдәбијјатшүнаслыгын, әдәби тәнгидин актуал мәсәләләринин әсаслы һәллинә доғру јөнәлтмиш, бир сыра республика вә иттифаг миғјаслы конфрансларын, мәсәлән, реализм, романтизм мүшавирәләрини һазырламыш вә кечирмиш, бундан әлавә, чохлу әсәрләри редактә етмиш, аспирантлар, елми ишчиләр јетишдирмиш, бу коллективдә әдәбијјат елмимизин перспектив гајғылары, вәзифәләри вә јоллары барәдә өз фикир вә һәјәчанларыны бөлүшдүрмүш, — о һалда, — Камал мүәллимин чох бөјүк ишләр, тәдгигат әмәлләрини һәјата кечирдијини вә бунунла да әсил алим вәтәндашлыгы вә ләјагәти нүмајиш етдирдијини е'тираф етмәлијик. Гејдләримизи дә бу һисс илә баша чатдыраг Камал Талыбзадәјә — көркәмли елм вә мәдәнијјәт хадиминә, јорулмаз тәдгигатчыја, тәнгидимизин ағсаггалына јени өмүр илләри, јени јарадычылыг вә илһам севинчләри арзулајырыг...

Шамил САЛМАНОВ.

«Әдәбијјат гәзети»нин редаксија һеј'әти вә әмәкдашлары да бу тәбрикә гошулур, һөрмәтли тәнгидчимизи анадан олдугу күн мүнасибәтилә үрәкдән саламлајыр, она узун өмүр, чансағлыгы арзулајыр.